

MERSİN ÜNİVERSİTESİ KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ

(MERSIN UNIVERSITY RESEARCH CENTER OF CILICIAN ARCHAEOLOGY)

KAAM

YAYINLARI

**OLBA
IV**

MERSİN
2001

KAAM YAYINLARI
OLBA
IV

©2001 Mersin/Türkiye
ISSN 1301-7667

OLBA dergisi hakemlidir

KAAM'ın izni olmadan OLBA'nın hiçbir bölümü kopya edilemez. Alıntı yapılması durumunda dipnot ile referans gösterilmelidir.

It is not allowed to copy any section of OLBA without the permit of KAAM.

OLBA'ya gönderilen makaleler aşağıdaki web adresinde yada KAAM tarafından dağıtılan broşürlerde bildirilmiş olan formatlara uygun olduğu taktirde basılacaktır.

Articles should be written according the formats mentioned in the following web address or brochures distributed by KAAM

Her yıl Mayıs ayında çıkar.

Yayınlanması istenilen makalelerin, her yılın sonuna kadar aşağıda belirtilen iletişim adreslerine teslim edilmiş olması gerekmektedir.

Published each year in May. Articles should be sent to the following correspondence addresses till the end of the year.

OLBA'nın yeni sayılarında yayınlanması istenen makaleler için yazışma adresi:

Correspondance addresses for sending articles to following volumes of OLBA:

Prof. Dr. Serra Durugönül
Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji ve S. Tarihi Bölümü
Çiftlikköy Kampüsü
33342-MERSİN
TURKEY

DİĞER İLETİŞİM ADRESLERİ

Other Correspondance Addresses

Tel:00.90.324.361 00 01 (10 Lines)/162-163 or 372

Fax: 00.90.324.361 00 46

web mail: www.kaam.mersin.edu.tr

e-mail: Kaam@mersin.edu.tr

Kilikia@usa.net

Teknik konulardaki yardımlarından dolayı Yrd. Doç Dr. Mustafa AKSAN'a teşekkür ederiz.

MERSİN ÜNİVERSİTESİ
KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ
(KAAM)
YAYINLARI-IV

MERSIN UNIVERSITY
PUBLICATIONS OF THE RESEARCH CENTER OF
CILICIAN ARCHAEOLOGY
(KAAM)-IV

Editör

Serra DURUGÖNÜL
Murat DURUKAN

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL
Prof. Dr. Coşkun ÖZGÜNEL
Prof. Dr. Tomris BAKIR
Prof. Dr. Hayat ERKANAL
Prof. Dr. Sencer ŞAHİN
Prof. Dr.Yıldız ÖTÜKEN

MERSİN
2001

OLBA'nın basılması için vermiş
olduğu tüm desteklerden dolayı,
Mersin Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Uđur ORAL'a
teşekkür ederiz.

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Nurettin Arslan	1
Kilikia Bölgesindeki Grek Kolonizasyonu	
Engin Akdeniz (Lev. 1)	19
Pisidya Türünde Bir Depas Amphikypellon	
Şevket Dönmez (Lev. 2-5)	27
Amasya Müzesi'nden Merzifon Kökenli Dört Çömlek	
Nesibe Kara (Lev. 6-19)	31
Das Ostionische Frauenbild in der Archaischen Zeit	
R. Gül Gürtekin-Demir (Lev. 20-22)	65
Three Provincial Marbling Ware with Eastern Greek Aspects in Manisa Museum	
Carola Reinsberg (Lev. 23-26)	71
Der Polyxena-Sarkophag in Çanakkale	
Gonca Cankardaş Şenol (Lev. 27-31)	101
Metropolis'den Hellenistik Döneme Ait Bir Grup Amphora Mühürü	
N. Eda Akyürek Şahin (Lev. 32-34)	117
Eine Kleine Reliefbüste im Museum von Kütahya	
Lale Özgenel (Lev. 35-36)	125
Anadolu'daki Yunan Dönemi Konutlarında Mekan Tanımı, Kullanımı ve Cinsiyet	
Fikret Özbay (Lev. 37-42)	145
Elaiussa Sebaste ve Korykos Su Sistemi	
N. Eda Akyürek Şahin	163
Büyük Çiftçi Tanrısı Zeus Bronton, Arkeolojik ve Epigrafik Belgelerle Phrygia'da Bir Zeus Kültü	
Emel Erten (Lev. 43)	183
A Glass Bottle with Three Pinched Feet in The Marmaris Museum	
Burcu Ceylan (Lev. 44-53)	189
Geç Antik Dönem Batı Anadolu Bazilikaları	
Ayşe Aydın (Lev. 54-56)	203
Die Langgewichte aus den Museen in Adana und Mersin	
Lale Doğer (Lev. 57-71)	209
İzmir Arkeoloji Müzesindeki Bitkisel Bezemeli Sgraffito Bizans Kapları	
Suna Güven (Lev. 72-73)	225
Kıbrıs'ta Artemis	

GEÇ ANTİK DÖNEM BATI ANADOLU BAZİLİKALARI (Lev. 44-53)

*Burcu CEYLAN

ABSTRACT

Late Antique Basilicas in Western Anatolia

This paper aims to present urban basilical churches of western Anatolia, regarding their architectural characteristics.

The borders of western Anatolian region can be defined as the shore area from Edremit Bay to Fethiye peninsula and the mountainous inner region between Kaz Mountains to Menekşe Mountains. Western Anatolia is among the earliest Christianized regions of the Roman Empire. Apostles Paul, Luke and John stopped by the cities of Western Anatolia on their missionary journeys. As a result, a Christian community emerged in the region in the 1st century AD. Ephesos, Assos, Miletos, Colossae, Hierapolis, Laodicea, Smyrna, Pergamon, Thyatira, Sardis, Philadelphia, which are among the important Late Antique cities of Western Anatolia, were mentioned in the New Testament.

It is known that a great number of churches, mostly in basilical plan, were constructed in western Anatolia in the Late Antique period, especially between the 5-7th centuries. Sixteen of these basilicas were brought to light after the archaeological excavations. In addition, there are six other basilicas that were converted from the Roman monuments.

Due to the developed economic conditions and the population, most of the basilicas in western Anatolia are classified among the large buildings of the period. The nave and isles were mostly separated by columns, rather than piers. Although the apses show variations, the most common plans were, semicircular both inside and outside and semicircular inside with a flat facade. The latter was always flanked by *pastoforia*. While transept never occurs, narthex appears to be customary. Galleries, though not common, were in connection with the narthex or atrium and mostly had P plans over narthex and isles. Atriums were surrounded by colonades. Although domes and vaults were rarely or partially applied, the traditional cover was timber roof.

Late Antique basilicas of Western Anatolia had inter-relations with the architecture of Syria, Greece and Istanbul. However, it is not possible to speak of a regional architecture for Western Anatolia. Architectural differences can be observed even between the basilicas of the same city. This can be explained by the cosmopolite character of these cities due to their coastal location. Yet, it is obvious that architects of Western Anatolia, following their ancient custom, preferred to create new forms by mixing or adopting the features traditional early Christian architecture.

Günümüzde Batı Anadolu bölgesinin sınırları kuzeyde Edremit Körfezi, güneyde Fethiye Yarımadası arasında kalan kıyı bölgesi ve kuzeyde Kaz Dağları ile başlayıp güneyde Menteşe dağları ile sona eren dağlık iç bölgeden oluşmaktadır. Coğrafi koşullar, antik dönemden başlayarak bölgenin bir bütün olarak ele alınmasını gerektirmiştir. Diokletianus'un eyalet sınırlarında yaptığı düzenleme ile Anadolu, batıda Asiana, doğuda Pontika olmak üzere iki ana eyalete (*diocese*) ayrılmıştır. 3. yüzyıl sonunda, başka bir değişle Geç Antik dönem başında, Batı Anadolu bölgesi, Asia, Karia, Lydia, Phrygia Pacatiana ve Phrygia Salutaris eyaletlerinden oluşan Asiana *Diocese*'sine bağlıdır. Iustinianos döneminde *diocese*'lerin kaldırılmasından sonra Batı Anadolu, bütün doğu eyaletleri ile birlikte Oriens *Praetorian Prefect*'ine

*Yrd. Doç. Dr. Burcu Ceylan, Erciyes Üniv., Mimarlık Fak. Kayseri/TÜRKİYE

Bu çalışma, "Batı Anadolu Bölgesinde Bulunan Roma Dönemi Anıtsal Yapılarından Dönüştürülmüş Bazilikalılar" (Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2000) başlıklı doktora tezim için yapmış olduğum araştırmalardan yararlanılarak hazırlanmıştır.

bağlanır¹. Heraclios döneminde kurulan temaların sınırları Geç Antik dönem *diocese*'leri ile büyük benzerlik gösterir. Batı Anadolu bölgesi, önce imparator Heraklios döneminde kurulan Anatolikon Theması'na, 10. yüzyıldan sonra da Thrakesion Theması'na bağlanır².

Batı Anadolu, Roma İmparatorluğu'nun en erken Hıristiyanlaşan bölgeleri arasındadır. Havarilerden Pavlos, Lukas ve İohannes'in, Kudüs ile Roma arasında bulunan kara ve deniz yolu üzerinde yer alan Batı Anadolu kentlerine uğramaları bölgede erken dönemlerden başlayarak bir Hıristiyan topluluğunun gelişmesinde etkin olmuştur³. Batı Anadolu'nun antik dönemde önemini koruyan kentleri Efes, Assos, Milet, Colossae, Hierapolis, Laodicea Smyrna, Pergamum, Thyatira, Sardis, Philadelphia İncil'de de yer almışlardır.

Hıristiyanlığın erken dönemde kentlerde örgütlenmesi ve Batı Anadolu'da çok sayıda kent bulunması, bölgenin Hıristiyanlaşmasını çabuklaştırmıştır⁴. 325 İznik Konsili'ne bütün Batı Anadolu kentlerden piskoposlar katılmıştır⁵. Batı Anadolu'nun tamamen Hıristiyanlaşması 5. yüzyıl sonuna tarihlenmektedir.

4. yüzyıldan önce devlet tarafından yasaklanan ve takibe uğrayan Hıristiyanlar ev kiliselerinde ibadetlerini sürdürmüşlerdir.⁶ Ayrıca takipler sırasında hayatlarını kaybeden Hıristiyanların mezarları çevresinde de törenler yapılmaktadır. Zaman içinde bu mezar yapılarının yerini kiliseler ve martirionlar almıştır⁷.

M.S. 3. yüzyıl içinde Hıristiyan mimarisinin geliştiği görülmektedir. Eusebius 3. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen "huzur" döneminden söz ederken 'Hıristiyanların eski yapılarla yetinmeyerek bütün şehirlerde daha büyük kiliseler inşa ettiklerini' yazar⁸. Bu dönemde, Nicomedia'da kilise saraidan da görülen bir tepe üzerinde yer almaktadır⁹. Bu ilk yapıların da atriumlu, orta nefin yan neflerden daha yüksek olduğu bazilika planlı yapılar olduğu düşünülmektedir¹⁰. Nitekim, M.S. 240-270 yılları arasında Pontus Neocaesaria'da yaşamış ve kentin piskoposluğunu yapmış olan Gregorius'un mektuplarından bu dönemde kiliselerde bir dış avlu (atrium), bir giriş mekanı (narteks), katechumneler ve inananların ayrı durması için bölümlere ayrılmış (nefler ya da galeri) bir naos bulunduğu anlaşılmaktadır¹¹.

Resmi bir Hıristiyan mimarisi imparator Konstantinos tarafından inşa ettirilen kiliseler ile başlar. Konstantinos Kutsal topraklarda, Roma'da ve yeni başkentte bir seri büyük ölçekli kilise inşa ettirmiştir¹². Bunun dışında

1Bkz Jones 1964,harita II ve VI.

2Bkz.Ostrogorsky 1995,harita II ve III.

3İncil, İşler 18, 19, 20.

44. yüzyıl başında Asiana *diocese*'si içinde üçyüzden fazla kent olduğu bilinmektedir. Jones 1966, s.298.

5Trombley 1993, s.75.

6Bu ev kiliselerinden biri Dura Europos kenti kazılarında ortaya çıkartılmıştır. Ayrıca bkz. Krautheimer 1965, s.3-6.

7Deichmann 1954, s.1237-1238.

8Eusebios, *Historia Ecclesia*, 8.1.5.

9Eusebios, *Historia Ecclesia*, 8.2.1.

10Mango 1978, s.35.

11Mitchell 1993, s.56.

12Konstantinos dönemi bazilikaları için ayrıca bkz. Krautheimer 1967 ve Ward-Perkins 1954.

Anadolu'da Nicomedia ve Antiochia'da da birer kilise yaptırdığı bilinmektedir¹³.

Geç antik dönemde özellikle 5-7. yüzyıllar arasında imparatorluğun genelinde olduğu gibi Batı Anadolu'da da çok sayıda, büyük çoğunluğu bazilika planlı kilisenin yapıldığı bilinmektedir¹⁴. Bölgede bu döneme tarihlenen ve kazılar sonunda planları belirlenmiş 16 üç nefli bazilika saptanmıştır¹⁵. Bunlar: Assos Güney Kilise (6. yüzyıl)¹⁶ [fig.1], Bergama Aşağı Agora Kilisesi (5. yüzyıl)¹⁷ [fig.2], Sardis EA Bazilikası (4-5. yüzyıl)¹⁸, Gülbahçe Bazilikası (4-7. yüzyıl)¹⁹ [fig.3], Efes Doğu Gymnasium Bazilikası (5. yüzyıl)²⁰ [fig.4], Hierapolis Katedral Kilisesi (6. yüzyıl)²¹ [fig.5], Hierapolis Direkli Bazilika (6. yüzyıl)²² [fig.6], Hierapolis Tiyatro Bazilikası (5-6. yüzyıl)²³, Milet Katedral Kilisesi (5-6. yüzyıl)²⁴, Milet H. Mikael Kilisesi (6. yüzyıl)²⁵ [fig.7], İasos Agora Kilisesi (5-6. yüzyıl), İasos Mozoleum Bazilikası (4-7. yüzyıl), İasos Doğu Kilisesi (5-6. yüzyıl), İasos Tiyatro Kilisesi (4-7. yüzyıl), İasos Akropolis Kilisesi (5-6. yüzyıl),²⁶ Priene Bazilikası [fig.8] olarak sayılabilir. Bu yapılar dışında Roma dönemi yapılarından dönüştürülmüş bazilikalar da bulunmaktadır: Aphrodisias H. Mikael Kilisesi [fig.9], Efes Meryem Kilisesi [fig.10], Hierapolis Hamam Kilise [fig.11], Bergama H. İohannes Kilisesi [fig.12], Assos Gymnasium Kilise [fig.13], Didim H. Mikael Kilisesi [fig.14]²⁷.

Bu çalışmada, Batı Anadolu Bölgesinde bulunan geç antik döneme (4-7 yüzyıl) tarihlenen bazilika planlı kent kiliseleri, mimari özellikleri (plan karakteristikleri, malzeme ve teknik) açısından tanıtılmaya çalışılacaktır.

Anadolu'da bulunan erken dönem bazilikalarının boyu büyük çoğunlukla 20 m. ile 30 m. arasında değişmektedir²⁸. Anadolu genelinde 30 metreden daha uzun kiliseler azınlıkta olmasına karşın, Batı Anadolu'da çok sayıda büyük boyutlu bazilika bulunmaktadır²⁹. Bu da bölgenin zenginliğinin yanı sıra nüfusuna da işaret emektedir. Efes Meryem Kilisesi 74.5 m. ile Anadolu'da bulunan en uzun bazilikadır. Aphrodisias H. Mikael Kilisesi,

13Mango 1978, s.10-11.

14Mango 1978, s.19.

15Bölgede bulunan tek nefli bazilikalar bu makalenin kapsamı dışında bırakılmıştır.

16Clarke 1924, s.187.

17Radt 1988, s.321.

18Buchwald 1984, s.201.

19Restle 1966, s.340.

20Foss 1979:83)

21Bernardi-Ferrero 1987, s.125.

22Bernardi-Ferrero 1987, s.129.

23Bernardi-Ferrero 1987, s.128.

24Müller-Wiener 1973/74, s.131.

25Müller-Wiener 1977/78, s.102.

26Berti 1987, s.155.

27İkinci kullanım kiliselerin adlandırılması ve tarihlendirilmeleri için bkz. Ceylan 2000

28Batı Anadolu'da bulunan bazilikalardan, Bergama Aşağı Agora Kilisesi (29 m.), Milet Katedral Kilisesi (28.5 m.), Milet 6. yüzyıl H. Mikael Kilisesi (21 m.), Hierapolis Tiyatro Kilisesi (23.5 m.) uzunlukları ile bu grubun içinde yer alır.

29Sardis EA Bazilikası (41 m.), Efes Doğu Gymnasium Kilisesi (36.5 m.), Assos Güney Kilise (36.6 m.), Hierapolis Katedral Kilisesi (41.3 m.) ve Direkli Bazilika (40.5), Priene Katedral Kilisesi (31.2 m.) Batı Anadolu'da bulunan büyük boyutlu bazilikalardır.

Anadolu'da bulunan bazilikalar arasında H. Tekla Kilisesi'nden sonra üçüncü sıradadır. Bu dönemde, imparatorluk bütçesinden destek alan yapıların büyük ölçekli inşa edilmeleri yaygın bir uygulama olsa da, Batı Anadolu kiliselerinin imparatorluk tarafından inşa edildiklerine dair veri yoktur. Efes Meryem Kilisesi dışında, ayrıcalıklı bir dini önemi bulunmayan bu büyük boyutlu bazilikaların sayıca çokluğu, bölgenin gelişmiş ekonomisi ile açıklanabilir³⁰.

Yan nef genişliklerinin orta nef genişliğine oranı farklılık gösterse de 1/2 ve 1/3 oranlarını çoğunlukta olduğu saptanmıştır³¹. Yapılarda nef ayırımını büyük çoğunlukla sütun sıraları belirlemektedir, paye kullanımı nadir görülür³². Hierapolis'de bulunan Hamam-Kilise ve Direkli bazilika, Batı Anadolu'da saptanmış payeli bazilikalardır. Bu bazilikalarda payeler birbirine kemerle bağlanmaktadır. Bunun dışında Helenistik geleneğin devamı olarak, Batı Anadolu'da nef ayırımını belirleyen sütunlar birbirine arşitravla bağlanmıştır. Batı Anadolu'da yalnız Priene Katedral Kilisesi'nin 6. yüzyıla tarihlenen ikinci döneminde sütun ve kemerin birlikte kullanıldığı belirlenmiştir³³. Hierapolis Katedral Kilisesi'nde naos sütunları arşitravla bağlanmışken galeri sütunları için kemer kullanıldığı önerilmektedir³⁴.

Erken dönem Batı Anadolu bazilikalarında apsis planları çeşitlilik gösterir. Batı Anadolu'da bulunan üç nefli bazilikalarda içten ve dıştan yarım daire planlı (Bergama Aşağı Agora Bazilikası, Assos Güney Kilise, Iasos Doğu Kilisesi ve Tiyatro Bazilikası); içten yarım daire, dıştan düz cepheli (Efes Meryem, Aphrodisias H. Mikael Kiliseleri, Hierapolis'te bulunan Direkli Bazilika, Tiyatro Bazilikası, Iasos'da Mozoleum Bazilikası, Milet H. Mikael Kilisesi ve Efes Doğu Gymnasium Kilisesi); içten yarım daire dıştan üç ve daha fazla cepheli (Iasos Agora Kilisesi, Bergama H. Ioannes ve Didim H. Mikael Kiliseleri, Hierapolis Katedral Kilisesi, Assos Gymnasium Kilisesi³⁵), dışta taşkın dörtgen planlı apsisler (Hierapolis Hamam-Kilise ve Priene Katedral Kilisesi) bulunmaktadır. Bunlar arasında içten ve dıştan yarım daire planlı apsisler ile içten yarım daire, dıştan düz cepheli apsislerin çoğunlukta olduğu görülmektedir.

Batı Anadolu'da Efes Meryem, Aphrodisias ve Didim H. Mikael, Efes H. Ioannes Kiliseleri, Assos Gymnasium Kilisesi Milet H. Mikael Kilisesi, Gülbahçe ve Priene bazilikaları ve Hierapolis Katedral Kilisesi'nde syntonon

30Geç Antik dönemde Batı Anadolu bölgesinin ekonomik durumu için bkz. Foss 1979, s.7-8..

31Batı Anadolu bazilikalarından Didim H. Mikael Kilisesi, Efes Meryem Kilisesi, Sardis EA Bazilikası, Bergama Aşağı Agora Kilisesi, Assos Güney Kilise, Hierapolis Direkli Bazilika ve Hierapolis Hamam-Kilise'de bu oran 1/2, Aphrodisias H. Mikael Kilisesi'nde 1/3, Bergama H. Ioannes Kilisesi ve Assos Gymnasium Kilisesi'nde 1/3 olarak belirlenmiştir.

32Ward-Perkins, Roma döneminde Anadolu'da bulunan bazilikalarda, batıda bulunan örneklerin aksine, paye kullanılmadığını ve aynı geleneğin Hıristiyan bazilikalarında da devam ettiğini bildirir. Ward-Perkins 1954, s.77.

33Westphalen 1998, s.285.

34Bernardi-Ferrero 1987 s.125.

35Hierapolis Katedral kilisesi'nde apsis beş, Assos Gymnasium Kilisesi'nde sekiz cephelidir. Çalışmalarımız sırasında Assos örneğinden başka, sekiz cepheli apsisli bulunan erken dönem bazilikası saptanmamıştır

bulunduğu saptanmıştır³⁶. Efes Meryem, Aphrodisias ve Didim H. Mikael Kiliseleri ile Hierapolis Katedral Kilisesi'nde syntonon çok basamaklıdır³⁷. Efes Meryem ve Aphrodisias H. Mikael kiliselerinde syntonon ve apsis duvarı arasında bir geçit bulunmaktadır. Priene'de syntonon tek basamaklıdır. Diğer yapılarda basamakların sayısı saptanamamaktadır.

Aphrodisias ve Didim H. Mikhael, Efes H. Ioannes Kiliseleri ile Assos Gymnasium Kilisesi, Gülbahçe bazilikası, Milet H. Mikael Kilisesi ve Hierapolis Katedrali'nde planlı temponlar bulunmaktadır. Aphrodisias ve Didim H. Mikael Kiliseleri'nde kiborium bulunduğu saptanmıştır. Didim H. Mikael Kilisesi, Milet H. Mikael Kilisesi ve Efes Meryem Kilisesi'nde yapının eksenine yerleştirilmiş ambonlar bulunmaktadır.

Köşe odalarından prothesis, kutsal ekmek ve şarabın diakonikon ise, töreni yönetecek rahibin hazırlanıp törene katıldığı mekanlar olarak tanımlanmaktadır³⁸. Efes Doğu Gymnasium Kilisesi dışında, düz cepheli apsisle sahip olan Batı Anadolu bazilikalarında, Efes Meryem ve Aphrodisias H. Mikael kiliselerinde olduğu gibi, apsisin iki yanında köşe odaları bulunmaktadır. Batı Anadolu'da, dışa taşkın yarım daire ya da çok cepheli apsis bulunan bazilikalarda köşe odaları yoktur³⁹.

Ökaristide ekmek ve şarabın bemaya getirilmesine dair liturjinin 4. yüzyıl içinde gelişmesiyle ilk olarak, bu yüzyıla tarihlenen Suriye kiliselerinde köşe odaları (*pastoforia*) görülmeye başlanır. Hıristiyan mimarisinde köşe odalarının yaygınlaşması 6. yüzyıldan sonraya tarihlenmektedir⁴⁰. Pastoforium hücreleri bulunan erken dönem Batı Anadolu bazilikalarından Milet H. Mikael Kilisesi ile Hierapolis Direkli Bazilika ve Katedral Kilisesi 6. yüzyıla, diğerleri 4-7. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir. Bu nedenle, Batı Anadolu'da pastoforium hücrelerinin 6. yüzyıldan sonra görülmeye başlandığına ilişkin kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Ayrıca, 6. yüzyıla tarihlenen Milet Katedral Kilisesi ve Assos Güney Kilise'de pastoforium mekanları yoktur.

Efes Meryem Kilisesi'nde köşe odalarının üst katında birer mekan bulunduğu anlaşılmaktadır. Apsis içine yerleştirilmiş merdivenler ile ulaşılan bu mekanların işlevleri kesin olarak belirlenememektedir. Apsisin iki yanında bulunan üst kat şapelleri 5-6. yüzyıllardan başlayarak Suriye kiliselerinde görülmektedirler⁴¹.

Pastoforium hücreleri olmayan kiliselerde bu işlevlerin neflerin doğusuna açılan kapılarla yerine getirildiği düşünülmektedir. Aynı şekilde, erken dönem İstanbul bazilikalarında yaygın olarak çok sayıda kapının

36Batı Anadolu bazilikalarında saptanan litürjik öğelerin azlığı, bu yapıların çoğunda kapsamlı kazı yapılmamış olması ile ilişkilendirilmelidir.

37Mathews, çok basamaklı syntononların erken dönem kiliselerinde bulunduğunu, zaman içinde syntononun sadeleştiğini bildirir. Mathews 1977, s.109.

38Mathews 1977, s.155.

39Apsisi beş cepheli olan Hierapolis Katedral Kilisesi'nde köşe odaları, daha sonraki bir tarihte, yan neflerin doğu bölümüne nef ayırımını belirleyen sütunların arası örülerek eklenmiştir. Bernardi-Ferrero 1987, s.124.

40Mathews 1977, s.146.

41Teteriatnikov bu şapellerin din adamlarına ayrılmış özel ibadet odaları olabileceğini önermektedir. Teteriatnikov 1988, s.70-71.

bulunuşu ile köşe odalarının yokluğu arasında litürjik bir bağlantı kurulmuştur⁴².

Köşe odaları olmayan Sardis EA Bazilikası ve Didim H. Mikael Kilisesi'nde apsisin iki yanında, Assos Gymnasium Kilisesi'nde kuzey yan nef, İasos Agora Kilisesi'nde ise güney yan nef doğu duvarında bir kapı bulunmaktadır. Ancak, Batı Anadolu için köşe odaları bulunmayan bazilikalarda, apsisin yanında kapıların varlığına ilişkin bir genelleme yapmak mümkün değildir. Nitekim, köşe odaları bulunmayan Bergama Aşağı Agora, Priene Katedral ve Efes Doğu Gymnasiumu kiliselerinde doğu kapıları da yoktur.

Naosda, batı girişi dışında çok sayıda kapı bulunması Didim H. Mikael Kilisesi, Efes Meryem Kilisesi, Aphrodisias H. Mikael Kilisesi, Efes Doğu Gymnasiumu Bazilikası ve Sardis EA Bazilikası dışında, Batı Anadolu bazilikalarda yaygın bir uygulama değildir⁴³. Ayrıca, köşe odaları bulunan bazilikalarda aynı zamanda çok sayıda girişin de bulunması (Efes Meryem ve Aphrodisias H. Mikael kiliseleri); benzer şekilde hem köşe odalarının hem de girişlerin yer almaması (Bergama Aşağı Agora ve H. Ioannes Kilisesi, Priene ve Gülbahçe bazilikaları), Batı Anadolu'da yukarıda sözü edilen litürjinin uygulanmadığını düşündürmektedir.

Erken dönem Batı Anadolu bazilikalarda transept görülmezken; narteks yaygın olarak bulunmaktadır. Efes Doğu Gymnasium Kilisesi, Hierapolis Hamam-Kilise, Hierapolis Direkli Bazilika, Milet Katedral Kilisesi, İasos Doğu Kilisesi, İasos Tiyatro Bazilikası ve Akropolis Kilisesi, Batı Anadolu'da narteksi bulunmayan üç nefli bazilikalardır.

Aphrodisias H. Mikael Kilisesi ve Gülbahçe Bazilikası'nda narteksin kuzey ve güney ucunda apsisler bulunmaktadır. Helenistik bir gelenek olan bu apsislerin bir işlevi olup olmadığı belirlenememektedir⁴⁴. Narteks, litürjik girişlere hazırlık yapılan mekan olarak tanımlanmaktadır. Bunun yanı sıra narteksin katachumenlere ayrıldığına ve burada eğitim gördüklerine dair görüşler de bulunmaktadır⁴⁵. Aphrodisias'da bulunan apsislerin eğitim ya da törensel bir işlev yüklendikleri önerilebilir.

Batı Anadolu bazilikalarda narteks-naos bağlantısı yaygın olarak orta nef ve yan neflerden birer kapı ile sağlanmaktadır. Efes Meryem Kilisesi, Didim H. Mikael Kilisesi, Assos Gymnasium Kilisesi, İasos Agora Kilisesi, Sardis EA Bazilikası, Milet H. Mikael Kilisesi, Hierapolis Katedral Kilisesi ve Gülbahçe Bazilikası'nda naos-narteks bağlantısı bu şekildedir. Bunun dışında Aphrodisias H. Mikael Kilisesi ve Assos Güney Kilise'de naos'dan yan neflerden birer, orta neften üç kapı ile, Bergama H. Ioannes Kilisesi'nde ise yapının ekseninde bulunan tek bir kapı ile nartekse ulaşılmaktadır.

42Mathews 1977, s.109.

43Priene Katedral Kilisesi naos kuzey duvarında, ve Hierapolis Direkli Bazilika naos güney duvarında yalnız bir kapı bulunmaktadır.

44Antik dönem mimarisinde çoğunlukla heykel yerleştirmek amaçlı dairesel nişlerin varlığı bilinmektedir. Geç Antik dönemde İstanbul'da Antiochus ve Lasso sarayları gibi sivil mimari örneklerinde benzer nişlerin kullanıldığı görülmektedir. Mango 1978, s.55.

45Mathews 1977, s. 126-127

Batı Anadolu bazilikalarından Milet ve Hierapolis Katedral kiliselerinde, Efes Meryem Kilisesi, Bergama H. Ioannes Kilisesi, Assos Gymnasium Kilisesi ve Didim H. Mikael Kilisesi'nde galeri bulunmaktadır. Assos Gymnasium kilisesinde galerinin yalnızca narteks üzerinde bulunduğu düşünülmektedir. Diğer yapılarda narteks ve yan neflerin üzerinde bulunan galeri naosu biçiminde kuşatmaktadır. Galeri katına Efes Meryem Kilisesi'nde köşe odaları ve atriumdan, Bergama H. Ioannes Kilisesi'nde apsisin iki yanından ve olasılıkla Didim H. Mikael Kilisesi ile Assos Gymnasium Kilisesi'nde olduğu gibi narteksten ulaşılmaktadır. Milet Katedral Kilisesi'nde galeriye, atrium güneydoğu köşesinde yer alan bir merdiven ile ulaşılmaktadır⁴⁶.

Galerilerin kadınlara ayrıldığı düşünülmekteyse de Mathews İstanbul kiliselerinde galeriyi, ökaristi başlamadan önce kiliseyi terk etmek zorunda olan katachumenlerin kullandığı görüşündedir⁴⁷. Galeri merdivenlerinin, katakumenler ökarist öncesi kiliseyi terk ederken, naosta bulunanları rahatsız edemeyecekleri şekilde yerleştirilmiş olması bu görüşü desteklemektedir. Batı Anadolu bazilikalarında galeri merdivenlerinin çoğunlukla narteks ya da atrium ile bağlantılı olması, katachumenlerin liturjisinin İstanbul ile benzer olabileceğini düşündürmektedir.

Tören sırasında halkın kiliseye girmek üzere rahibi beklemesi için ayrılmış olan atrium, Konstantinos dönemi kiliselerinden başlayarak 4-7. yüzyıl yapılarında sıklıkla görülmektedir. Ancak, 7. yüzyılla beraber atriumlar mimari repertuardan uzaklaşmıştır. Atriumlarda dörtgen dışında plan tipi nadir görülür. Anadolu'da özellikle Akdeniz ve Ege kıyılarında atriumların revaklarla sınırlanması yaygın bir uygulamadır⁴⁸.

Batı Anadolu bazilikalarından Efes Meryem, Aphrodisias H. Mikael, Didim H. Mikael Kiliseleri, Bergama Aşağı Agora Bazilikası, Hierapolis Hamam-Kilise, Hierapolis Katedral Kilise, Iasos Akropol Bazilikası, Gülbahçe Bazilikası'nda atrium bulunmaktadır. Didim H. Mikael Kilisesi dışında diğer bazilikaların atriumlarında revaklar kullanılmıştır.

Erken dönem Batı Anadolu bazilikalarından Efes Meryem, Aphrodisias H. Mikael, Bergama H. Ioannes, Didim H. Mikael, Milet H. Mikael Kiliseleri, Hierapolis Katedral Kilisesi, Bergama Aşağı Agora Kilisesi ile Gülbahçe Bazilikasında vaftizhane bulunmaktadır. Bu yapıların planlarında çeşitlilik görülür. Bergama Aşağı Agora Kilisesi Gülbahçe Bazilikası, Milet H. Mikael Kilisesi, Hierapolis Katedral Kilisesi'nde vaftizhane dörtgen planlıdır. Hierapolis ve gülbahçe örneklerinde vaftiz mekanı bir galeri ile çevrelenmiştir⁴⁹. Efes Meryem Kilisesi'nde sekizgen planlı olan vaftizhane bir galeri ile çevrelenmiştir. Didim H. Mikael Kilisesi vaftizhanesi

46Krautheimer, Anadolu'da galerili bazilikaların az sayıda olduğunu belirtmektedir. Krautheimer 1965, s.81. Ancak, Batı Anadolu'da bulunan kiliselerin kötü durumda günümüze gelmesi ve önemli bölümünün kazısının yapılmamış olması, bu yapılarda galerilerin varlığının saptanmasını güçleştirmektedir.

47Galerilerin kimler tarafından kullanıldığına dair tartışma için bkz Mathews 1977, s.125-134

48Delvoye 1966, s.423,431-432

49Krautheimer bu tip galerilerin Anadolu vaftizhanelerinde yaygın olduğunu bildirir. Krautheimer 1965, S.81.

tetrakonchios, Bergama H. Ioannes Kilisesi'nde vaftizhane rotond planlı planlıdır. Aphrodisias H. Mikael Kilisesi'nde vaftizhane, atrium köşesinde tek apsisi kare bir mekandır. Bütün yapılarda vaftizhaneler atriumla ilişkilidir⁵⁰.

Batı Anadolu'da bulunan üç nefli bazilikalarda çoğunlukla kötü durumda günümüze gelmiş olmaları, cepheler üzerinde bir değerlendirme yapmayı güçleştirmektedir. Hierapolis Direkli Bazilika'da payeler kemer başlangıcına kadar günümüze gelmişse de yapının duvarları değerlendirmeye fırsat vermeyecek kadar yıkılmıştır. Bergama H. Ioannes Kilisesi ve Hierapolis Hamam-Kilise'nin cepheleri büyük oranda sağlam kalmıştır. Ancak bu cepheler Antik dönem yapılarına aittir⁵¹. Bu nedenle, yapıların yalnız batı cepheleri hakkında planlarına dayanan tahminler yapılabilir.

Batı Anadolu'da bulunan üç nefli bazilikalarda batı girişleri çeşitlilik gösterir. Eksene ve iki yana simetrik olarak yerleştirilmiş üç kapı en çok rastlanan giriş tipidir. Efes Meryem Kilisesi, Aphrodisias H. Mikael Kilisesi, Sardis EA Bazilikası, Efes Doğu Gymnasium Kilisesi, Milet Katedral Kilisesi, Iasos Akropolis Bazilikası, Hierapolis Katedral ve Tiyatro kiliselerinde batı girişleri bu şekildedir. Ayrıca, kilise eksenine yerleşmiş tek bir batı girişi de Batı Anadolu bazilikalarda sıklıkla görülmektedir. Bergama H. Ioannes Kilisesi, Iasos Agora Kilisesi, Hierapolis Direkli Bazilika, Milet 6. yüzyıl H. Mikael Kilisesi'nde "batı girişi" tek bir kapı ile sağlanmıştır.

Didim H. Mikael Kilisesi'nde batıda iki sütunla üç bölüme ayrılmış bir giriş bulunmaktadır. Narteksi bulunmayan Hierapolis Hamam-Kilise'de naos, eksene yerleştirilmiş üç kemerli kapı ile atriuma açılmaktadır. Assos Gymnasium Bazilikası'nda ise batı girişi bulunmamakta; kiliseye narteksin güney duvarında bulunan bir kapı ile ulaşılmaktadır.

Üst örtüsü beşik tonoz olan Hierapolis Hamam-Kilise ve Direkli bazilika dışında bütün bazilikalarda ahşap çatı kullanılmıştır. Ayrıca Efes Meryem ve Aphrodisias H. Mikael Kiliseleri'nin köşe odaları ile merkezi planlı vaftizhanelerin örtülmesinde kubbe kullanılmıştır. Erken dönem Helenistik bazilikalarda ahşap çatı genellikle orta nefte çift, yan neflerde tek pahlıdır. Ancak Batı Anadolu'daki üç nefli bazilikalarda günümüzdeki durumları, orta nef ve yan nef çatılarının özelliklerinin belirlenmesini engellemektedir. Yalnız Bergama H. Ioannes Kilisesi'nin çift pahlı bir çatı ile örtülü olduğu önerilebilir.

Erken dönem Batı Anadolu bazilikalarda döneme özgü malzeme ve yapı tekniklerinin hemen hepsinin kullanıldığı görülmektedir. Bizans mimarisinin malzeme ve teknik açıdan gelenekçi olması, erken dönem

50Krautheimer, Anadolu'da vaftizhanenin çoğunlukla atriuma bağlantısı olduğunu bildirmektedir. Krautheimer 1965, S.81.

51Bergama H. Ioannes Kilisesi'nde de galeri seviyesinde kemerli pencereler bulunmaktadır. İstanbul Studios Bazilikası ile Corycos H ve G Bazilikaları, Cambazlı Bazilikası ve Alahan Doğu Kilise gibi, Batı Anadolu bazilikalara kıyasla daha sağlam kalmış olan Anadolu bazilikalarda galeri seviyesinde, kemerli bir sıra pencere bulunduğu görülmektedir. Diğer bazilikalarda da, yan neflerde ve galeri seviyesinde pencereler bulunması büyük olasılıksa da bu konuda yeterli veri yoktur.

bazilikalarda benzer yapı tekniklerinin uygulanmasına yol açmıştır. Aynı teknikler yıllar içinde fazla değişmeden kullanılmaya devam edilmiştir⁵².

Kesme taş malzeme çoğu yapıda kullanılmıştır. Düzgün kesme taş duvar örgüsünde 50-70 cm boyutlarındaki bloklar ya da yaklaşık 20-30 cm arasında değişen küçük boyutlu taşlar kullanılmıştır. Batı Anadolu bazilikalarından yalnız Hierapolis Hamam-Kilise ve Direkli Bazilika örnekleri tamamen kesme taş blokların kullanıldığı duvar örgüsü ile inşa edilmiştir. Bölgede kesme taş örgüde, içinde mermer, taş ve tuğla parçaları da bulunan harç kullanılmasına rağmen⁵³ bu yapılarda taş bloklar harç kullanılmadan birleştirilmiştir. Pahalı olmasının yanı sıra inşası da zaman alıcı olan kesme taş örgü dönem mimarisinde nadir kullanılmıştır⁵⁴. Ancak bölgede kesme taş kullanımının çoğunlukta olduğu, olasılıkla devşirme malzemenin bolluğuna bağlı olarak, tuğla ve moloz taş örgülerinin kıyasla daha az kullanıldığı dikkat çekmektedir.

Batı Anadolu mimarisinin bir yarattığı olan moloz taş duvar örgüsü⁵⁵ M.S. 1. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar önemli bir değişim göstermeden bölgede kullanılmıştır. Hierapolis örnekleri dışında Batı Anadolu bazilikalarda da moloz taş örgüyle, gerek duvarlarda gerek üst örtüde sıklıkla karşılaşılmaktadır. Moloz taş duvarlar büyük ve küçük boyutlu kesme taşlarla, zaman zaman da almalı duvar örgüsü ile kaplanmışlardır.

Tuğla nadiren tek başına, çoğunlukla almalı duvar örgüsü içinde kullanılmıştır. Bergama H. İoannes Kilisesi Anadolu'da yapının tümünde tuğla duvar örgüsü kullanılan tek örnektir. Bunun dışında, tonoz ve kubbelerde tuğla kullanıldığı görülmektedir. Erken dönem Batı Anadolu bazilikalarda almalı duvar örgüsü İstanbul'a kıyasla daha az uygulanmıştır. Ayrıca, çoğu yapıda İstanbul'da görülen 3 sıra taş beş sıra tuğla düzenine uyulmadığı anlaşılmaktadır. Taş ve tuğla sıraları arasında belirli bir düzenin olmadığı örnekler de bulunmaktadır.

Erken dönem Batı Anadolu bazilikalarının mimari açıdan Suriye, Yunanistan ve İstanbul bazilikaları ile etkileşim içinde oldukları görülmektedir. Bazı Batı Anadolu bazilikalarının apsis planı, nef oranları, galeri, narteks-naos bağlantısı, cephe açıklıkları (pencere,kapı) gibi farklı mimari elemanlarıyla erken dönem İstanbul kiliselerine benzerlik gösterdikleri anlaşılmaktadır. Bu yapılardan Bergama ve Didim kiliselerinin bilinen İstanbul bazilikalardan daha erken tarihli olmaları dikkat çekicidir⁵⁶.

Öte yandan, bu yapılarda bölgesel bir mimariden bahsetmek mümkün değildir. Aynı kent içindeki yapılarda dahi mimari özellikler farklılık göstermektedir. Çok sayıda kilisenin saptanmış olduğu Efes, Hierapolis ve İason kentlerinde, bazilikalarda farklı planların uygulandığı görülmektedir.

52Mango 1978, s.10.

53Ward-Perkins 1958, s.54.

54Ward-Perkins 1958, s.54-55.

55Ward-Perkins 1958, s.102-104.

56Krautheimer İstanbul kiliselerinin kökenlerini Anadolu'da aramak gerektiği inancındadır.Krautheimer 1965, S.83.

Katalog kapsamındaki yapılar da bölge özelliklerine uygun olarak mimari açıdan çeşitlilik göstermektedir. Geç Antik dönemde Batı Anadolu mimarlığının yeni formlar üretmediğini ama imparatorluğun diğer bölgelerinde üretilmiş olanları bünyesinde birleştirdiğini öne süren Buchwald, Geç Antik dönem Batı Anadolu mimarisinin bu özelliğinden bahsederken "uluslararası" terimini kullanmaktadır⁵⁷.

Batı Anadolu bölgesinde görülen bu çeşitlilik, kıyı bölgesi olması ve diğer bölgelerle devamlı ilişki içinde olması ile açıklanabilir. Öte yandan Selanik, İstanbul gibi benzer koşullara sahip bölgelerde bu tip karma bir mimarinin bulunmadığı görülmektedir.

Roma İmparatorluğu döneminde Batı Anadolu'nun mimari açıdan Helenistik geleneklere bağlı kaldığı ancak Batı Anadolu mimarlarının Helenistik mimarinin elemanlarını denemeye açık bir anlayışla kullandıkları bilinmektedir⁵⁸. Bu anlayışın Geç Antik dönemde de devam etmiş olması, erken dönem Batı Anadolu bazilikalarında görülen çeşitliğin açıklaması olabilir.

57 Buchwald 1984, s.201 ve 204

58Ward-Perkins bu anlayışın Batı Anadolu mimarisini imparatorluğun diğer bölgelerinden ayıran bir özellik olduğunu belirtmektedir. Ward-Perkins 1970, s. 411.

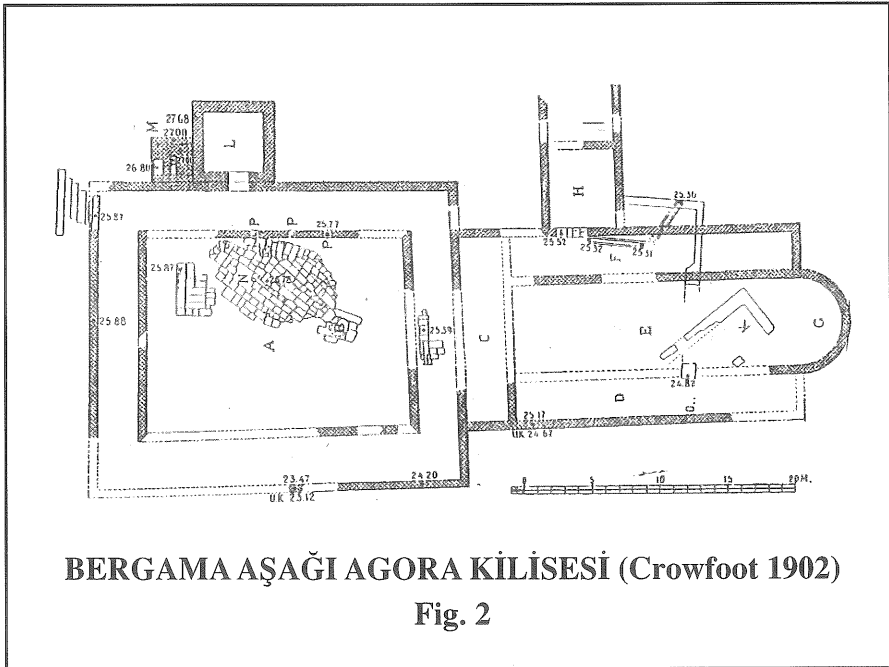
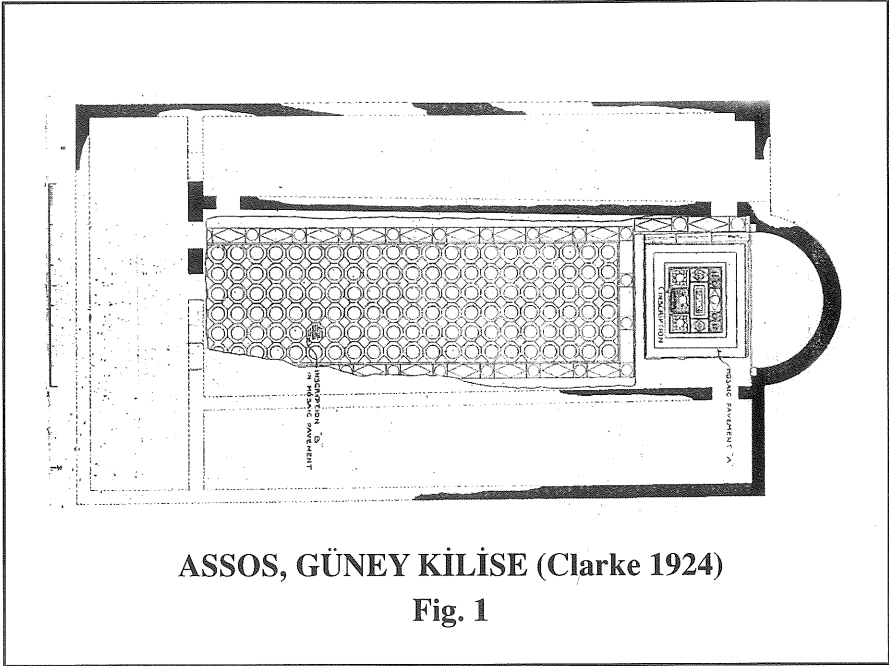
Bibliyografya ve Kısaltmalar

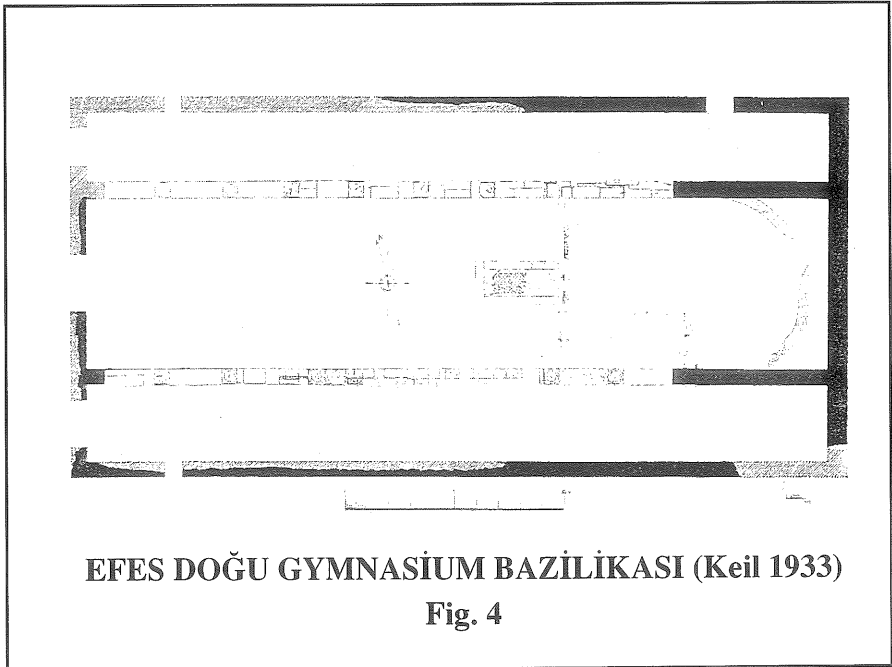
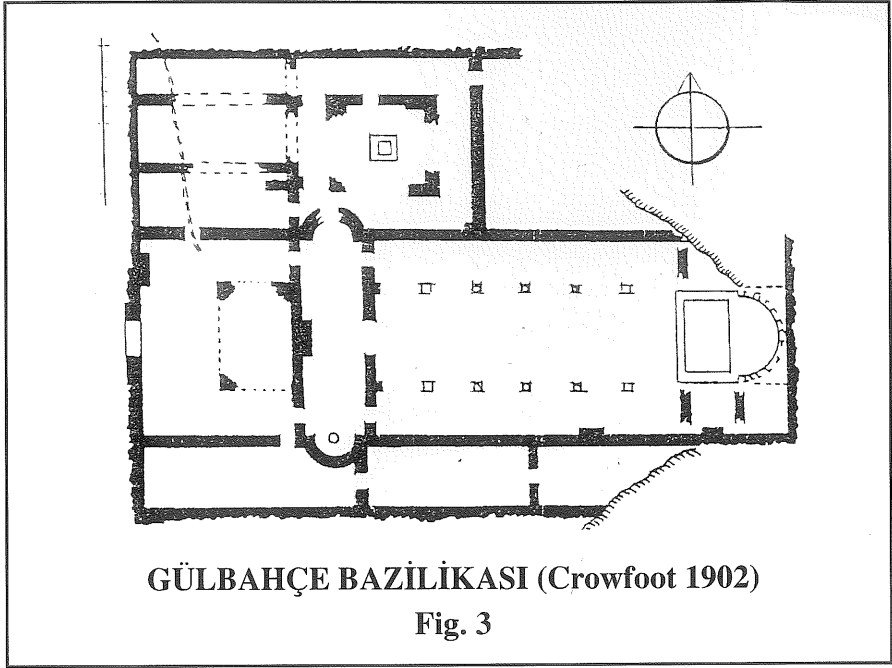
- Bernardi-Ferrero 1987 Bernardi-Ferrero, D., Hierapolis di Frigia 1957-1987, Torino
- Berti 1987 Berti, F. "I Mosaici degli Edifici di Culto Cristiano.", Studi di Iasos di Caria. L. de Lachenal (ed), Roma, 155-163
- Buchwald 1984 Buchwald, H., "Western Asia Minor as a Generator of Architectural Forms in the Byzantine Period, Provincial Back-Wash or Dynamic Center of Production.", Jahrbuch sterreichischen Byzantinistik 34,198-234
- Ceylan 2000 Ceylan, B., Batı Anadolu Bölgesinde Bulunan Roma Dönemi Anıtsal Yapılarından Dönüştürülmüş Bazilika Planlı Kiliseler, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara
- Clarke 1924 Clarke, J.T., Investigation at Assos in 1881-1883, London
- Crowfoot 1902 Crowfoot, J.W., Kleinasien, Ein Neuland der Kuntsgeschichte, Leipzig
- Deichmann 1954 Deichmann, F.W., "Christianisierung II (der Monumente)." Reallexicon für Antike und Christentum, Band II, 1228-1241.
- Delvoye 1966 Delvoye, C., "Atrium." Reallexikon zur Byzantinischen Kunst I, Stutgard, 421-440.
- Foss 1979 Foss, C., Ephesus After Antiquity, A Late Antique, Byzantine and Turkish City, Cambridge
- Jones 1964 Jones, A.H.M., The Later Roman Empire, A Social, Economic and Administrative Survey, Oxford
- Jones 1966 Jones, A.H.M., The Decline of the Ancient World, London
- Krautheimer 1965 Krautheimer, R., Early Christian and Byzantine Architecture, London

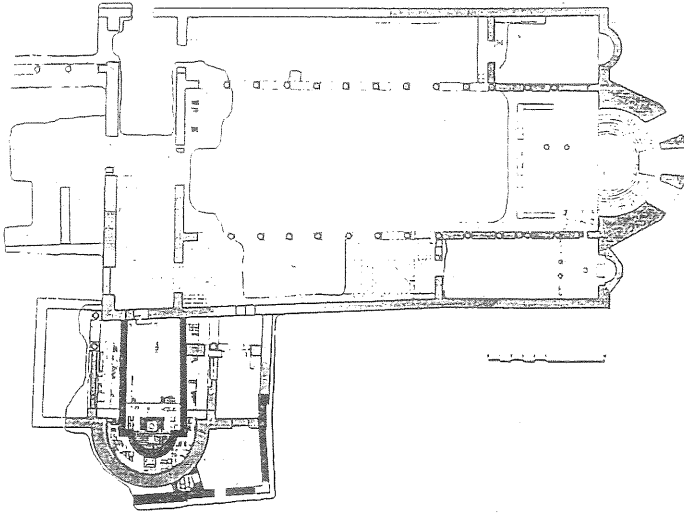
- Krautheimer 1967 Krautheimer, R., "The Constantinian Basilika.", *Dumbarton Oaks Papers* 21, 117-140.
- Ostrogorsky 1995 Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara
- Trombley 1993 Trombley, F.R., *Hellenic Religion and Christianization*, C. 370-529, New York
- Mango 1978 Mango, C., *Byzantine Architecture*, Milano
- Mathews 1977 Mathews, T.F., *The Early Churches of Constantinople, Architecture and Liturgy*, Pennsylvania.
- Mitchell 1993 Mitchell, S., *Anatolia, Land, Men and Gods in Asia Minor II, The Rise of the Church*, Oxford.
- Müller-Wiener 1973/74 Müller-Wiener, W., "Milet 1972", *İstanbulur Mitteilungen* 23/24, 278-296.
- Müller-Wiener 1977/78 Müller-Wiener, W., "Milet 1973-75." *İstanbulur Mitteilungen* 27/28, 93-124.
- Radt 1988 Radt, W., *Pergamon, Geschichte un Bauten, Funde und Erforschung einer antiker Metropole*, Köln
- Restle 1966 Restle, M., "Asia." *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst I*, Stutgard, 335-349.
- Schede 1934 Schede, M., *Die Ruinen von Priene*, Berlin
- Teteriatnikov 1988 Teteriatnikov, N., "Upper-Story Chapels near the Sanctuary in Churches of the Christian East", *Dumbarton Oaks Papers* 42, 65-72.
- Ward-Perkins 1954 Ward-Perkins, J.B., *Notes on the Structure and Building Methods of Early Byzantine Architecture.* *The Great Palace of Byzantine Emperors, Second Report*, (Ed.) T.T.Rice, Edinburg
- Ward-Perkins 1970 Ward-Perkins, J.B., *Etruscan And Roman Architecture*, New York

Westphalen 1998

Westphalen, S., "Die Basilika von Priene, Architektur und liturgische Ausstattung.", *Istanbuler Mitteilungen* 48, 279-340.

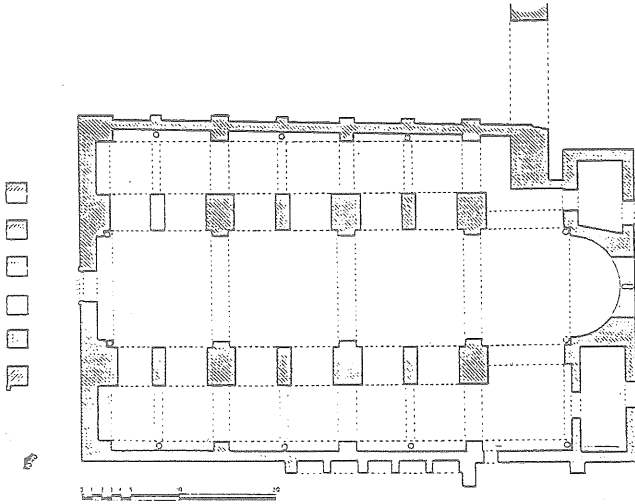

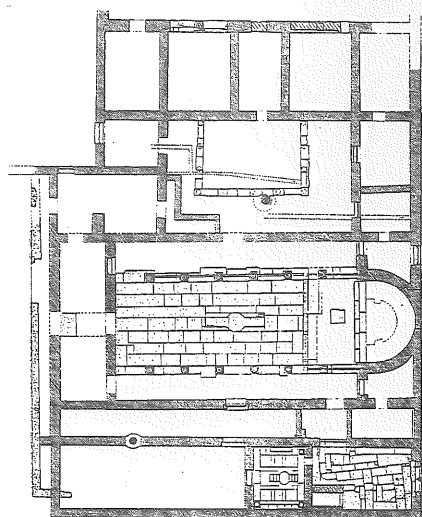
HIERAPOLİS KATEDRAL KİLİSESİ (Bernardi-Ferrero 1987)

Fig. 5

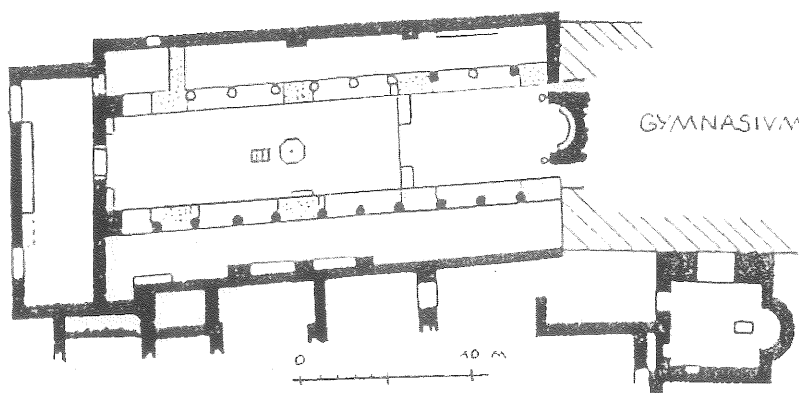
HIERAPOLİS DİREKLİ BAZİLİKA (Bernardi-Ferrero 1987)

Fig. 6

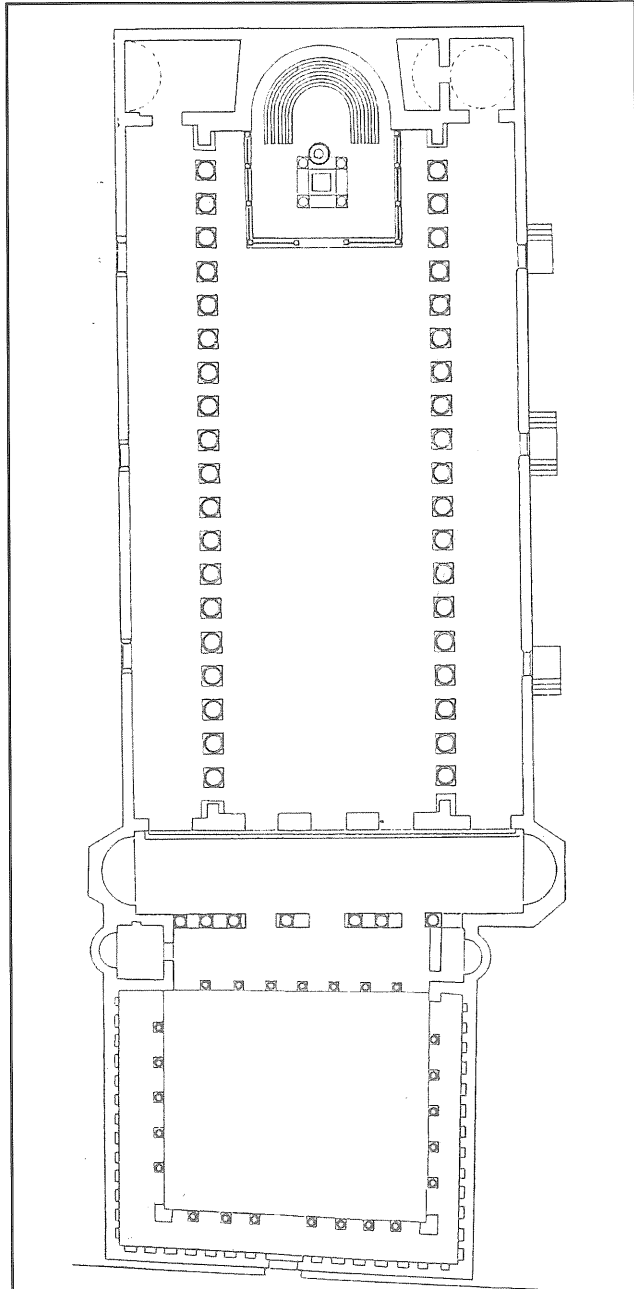
MİLET H. MİKAEL KİLİSESİ (Müller-Wiener 1977/78)

Fig. 7

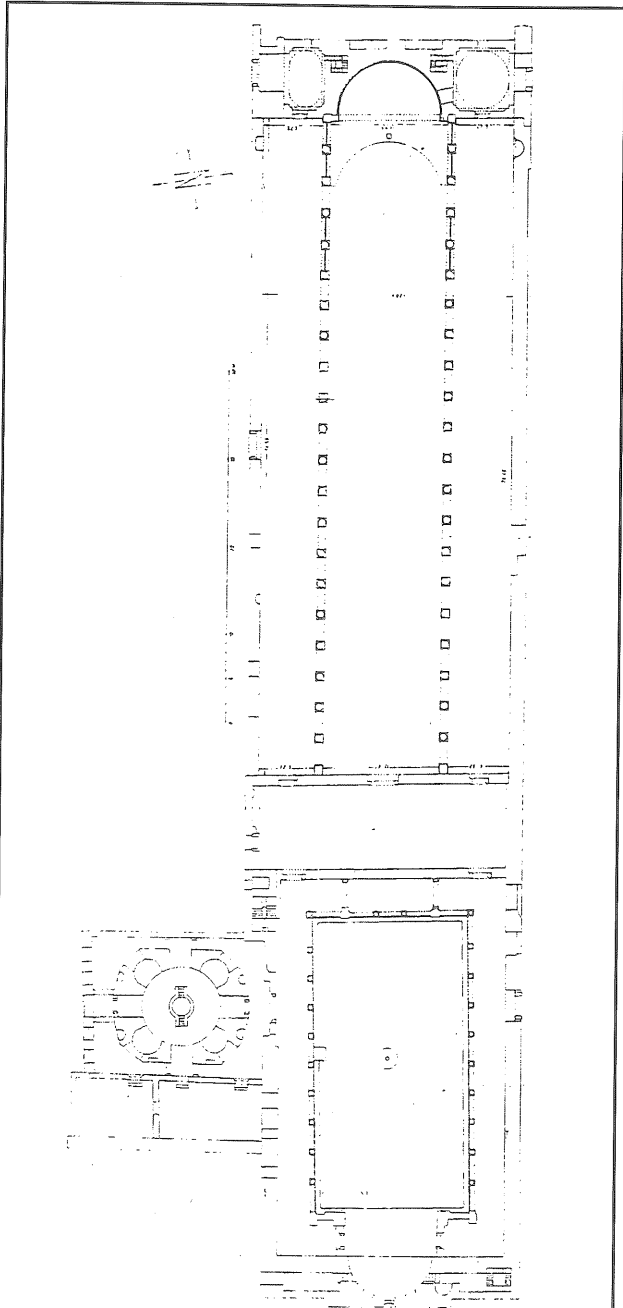
PRIENE BAZİLİKASI (Schede 1934)

Fig. 8

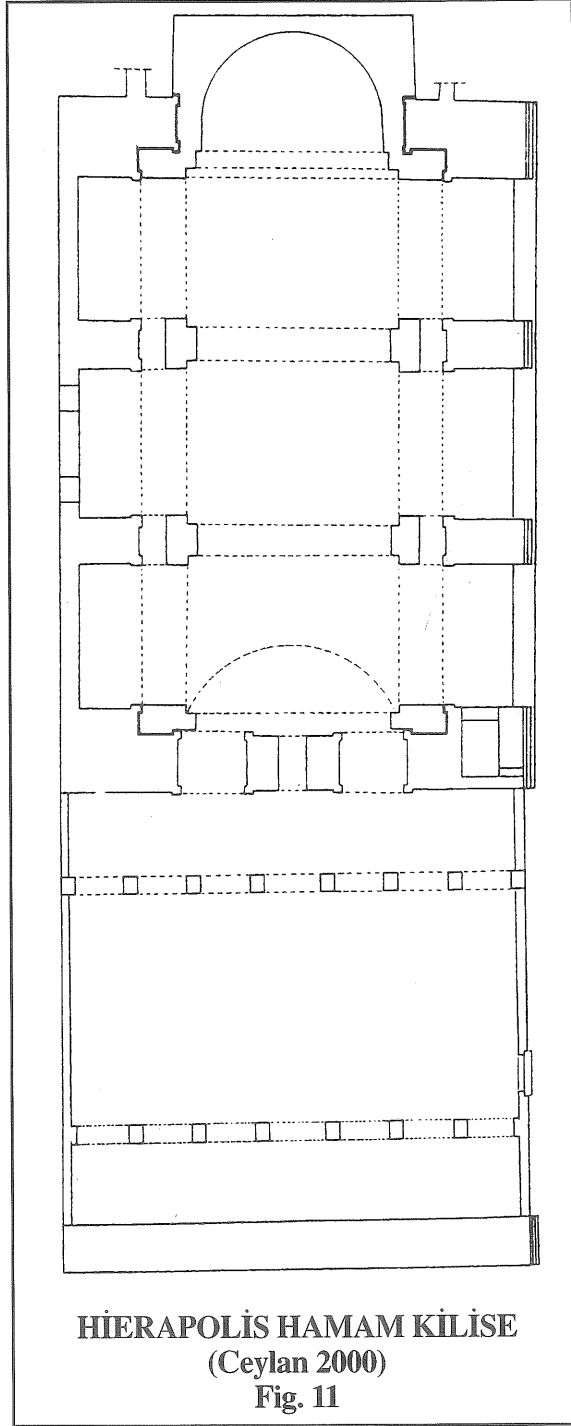

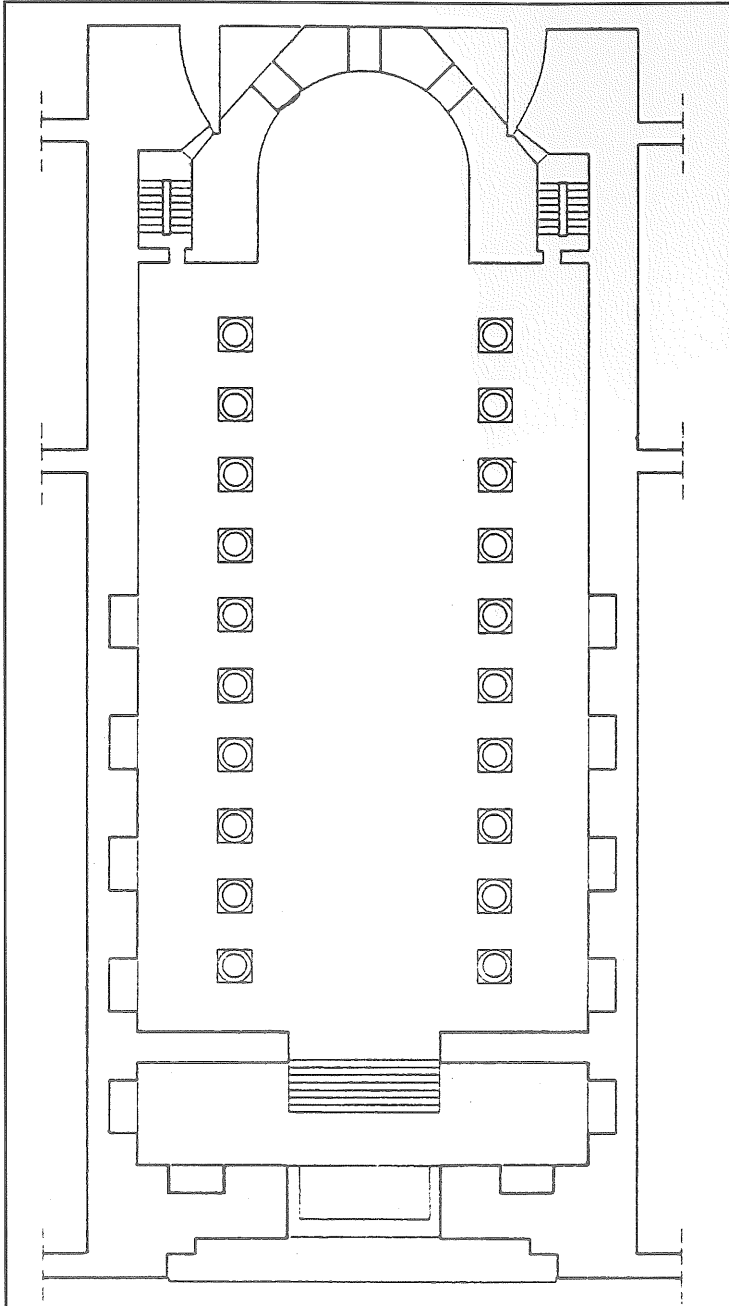
APHRODISIAS H. MIKAEL KİLİSESİ
(Ceylan 2000)

Fig. 9

EFES MERYEM KİLİSESİ (Vetters 1966)
Fig. 10

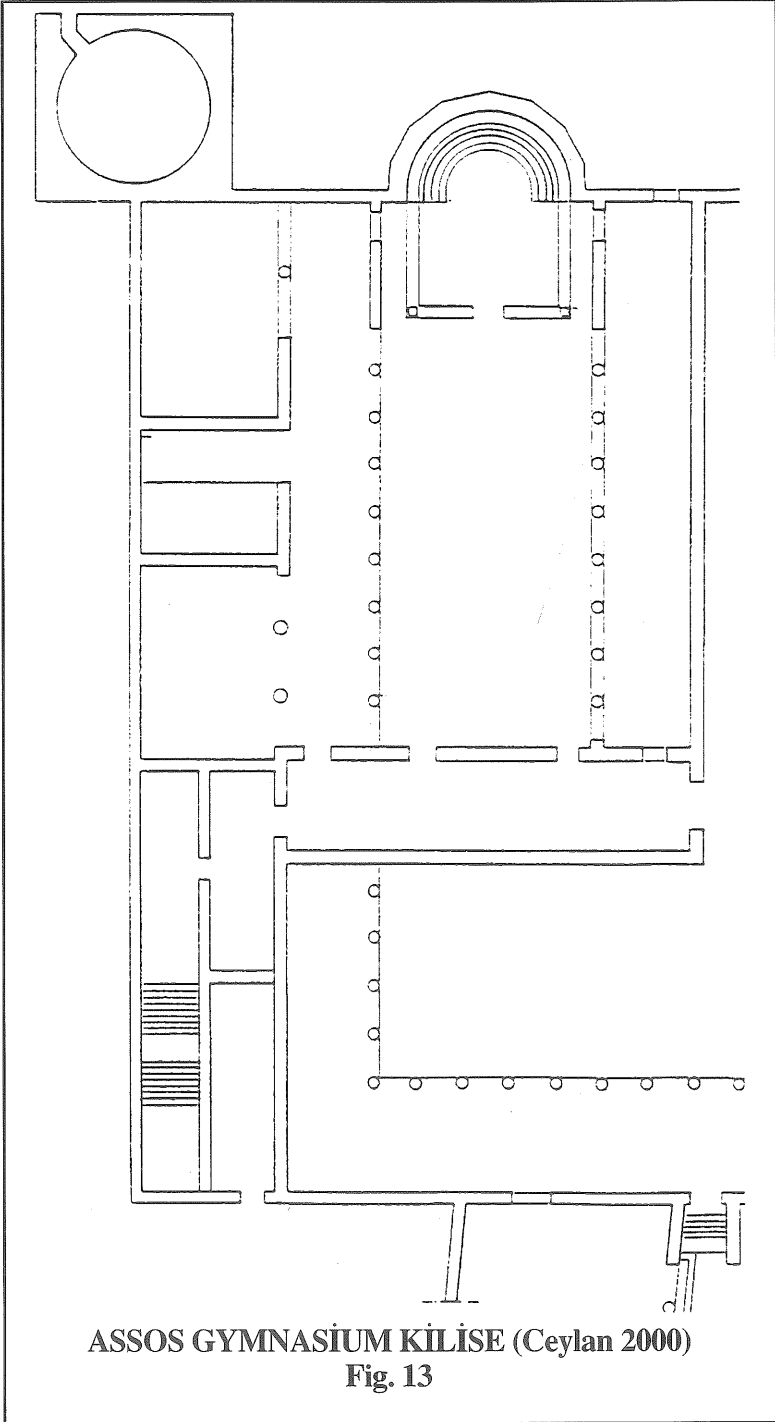

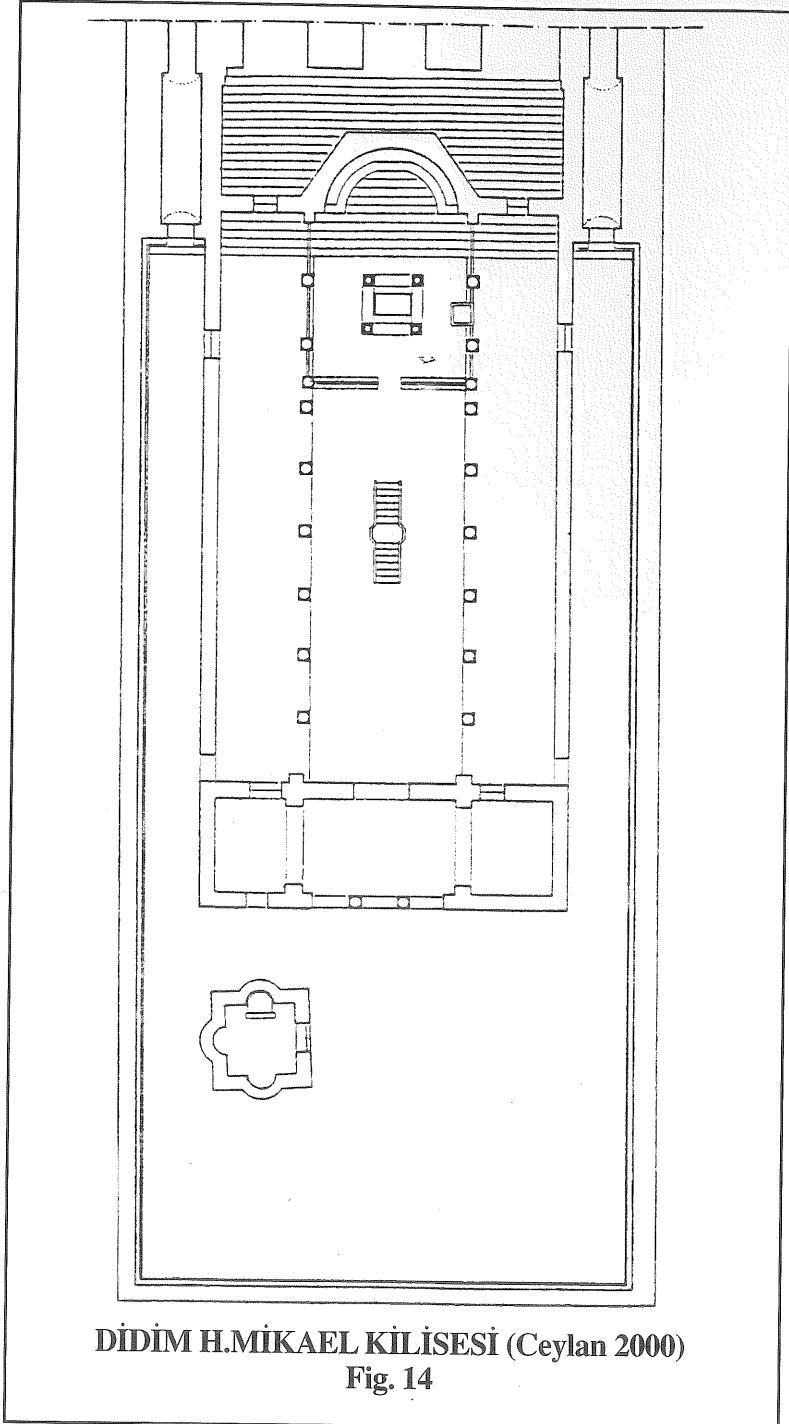

BERGAMA H. IOHANNES KİLİSESİ

(Ceylan 2000)

Fig. 12

DİDİM H.MİKAEL KİLİSESİ (Ceylan 2000)

Fig. 14